

Макроекономіка

Ольга ІЛЯШ,
Тарас ВАСИЛЬЦІВ

**СУЧАСНИЙ СТАН ТА РИЗИКИ РОЗВИТКУ
РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ
У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ**

Резюме

Проведено ґрунтовний аналіз тенденцій зміни кон'юнктури ринку праці і зайнятості населення в Україні та за кордоном. Визначено низку ризиків розвитку вітчизняного ринку праці, що дає можливість виділити ринок праці України як складову соціальної безпеки. Обґрунтовано можливості адаптації європейських стандартів розвитку до ринку праці України. Доведено, що функціонування українського ринку праці є цілісною складовою ринків праці країн – членів ЄС, що свідчить про наближення до стандартів європейського ринку праці в контексті соціальної безпеки країни в умовах євроінтеграції.

Ключові слова

Ринок праці, європейська інтеграція, зайнятість, безробіття, соціальні гарантії зайнятості, доходи населення, заробітна плата, матеріальна допо-

---

© Ольга Іляш, Тарас Васильців, 2010.

Іляш Ольга, канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства, Львівська комерційна академія, Україна.

Васильців Тарас, канд. екон. наук, доцент, заступник директора Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Львові, Україна.

мога, попит та пропозиція робочої сили, державне регулювання ринку праці, соціальні стандарти, соціальна безпека.

Класифікація за JEL: J01, J31, J64.

Забезпечення високих темпів розвитку національної економіки та створення ефективної системи формування і використання людських ресурсів суспільства створили об'єктивні передумови розробки завдань покращення показників розвитку ринку праці та забезпечення належної його активізації, від умілого використання яких значною мірою залежить адаптація України до світового ринку праці та зменшення ризиків його функціонування внаслідок європейської інтеграції в контексті зміцнення соціальної безпеки.

Динаміка зайнятості населення в Україні у 2004–2008 рр. була загалом позитивною: домінуючою тенденцією було збільшення чисельності зайнятих за видами економічної діяльності (на 1,6%) при зростанні рівня зайнятості населення (на 2,6%); знизилася обсяги тіньової зайнятості (чисельність працівників, які перебували у вимушених адміністративних відпустках, скоротилась на 4,9%); відбулося скорочення чисельності найманих працівників за всіма видами економічної діяльності (на 0,5%), ця тенденція виглядає позитивною на фоні зростання загальної кількості зайнятих працівників, поясненням якої є формування класу малих та середніх підприємств, організація самозайнятості та активізація громадських робіт); зросла питома вага жінок у середньорічній чисельності зайнятих за досліджуваний період на 0,9%; поступово впроваджувалася стратегія подолання жіночого безробіття (у 2004 р. попит на жінок-фахівців становив 51,8%, а у 2008 р. – 59,8%, проте все ще високим залишається відсоток вивільнення жінок на підприємствах – понад 60%).

За період 2004–2008 рр. простежувалися якісні зміни в рівні та структурі зайнятості та безробіття: відбулося зниження рівня безробіття (на 2,2%, при цьому його значення (6,4%) є нижчим, ніж у таких економічно розвинутих європейських країнах, як Німеччина, Франція, Фінляндія, Польща, Бельгія та інші); знизилася частка вивільнених працівників з економічних причин (на 4,8%); характерними були тенденції зниження періоду середньої тривалості пошуку роботи (на 14,3%); до трудової діяльності залучали категорії населення, формальний статус яких не пов'язаний з виробничою працею (збільшення частки становило 2,1%); відбулося поступове зростання ролі приватного сектору (частка працівників державних підприємств знизилася на 5,6%, а підприємств приватної форми власності зросла на 7,7% зайнятих); кількість працівників, які підвищили свою кваліфікацію на підприємствах, збільшилась на 0,9% облікової кількості штатних працівників.

Щорічне покращення загальної макроекономічної ситуації в Україні у 2004–2008 рр. мало безпосередній вплив як на показники попиту, так і на рівень працевлаштування загалом: виник кількісно-якісний дисбаланс між пропозицією та потребою в робочій силі (потреба підприємств у працівниках за видами економічної діяльності знизилася на 45,3%); триває тенденція випереджального збільшення масштабів підготовки економістів (у тому числі фахівців сфери торгівлі) та юристів (відповідно на 36,2% та 43,6%), проте питома вага у складі випускників вузів фахівців з інженерних спеціальностей знизилася на 4,2%; кількість безробітних громадян, зареєстрованих на обліку у службі зайнятості, знизилася на 1,8%; домінуючими слід вважати тенденції до зростання кількості працевлаштованих громадян у загальній чисельності зареєстрованих безробітних (на 9,4%), при цьому пропозиція робочих місць для молоді у віці до 35 років зросла з 15,5% від загальної кількості вакансій до 36,5% (на 21%), проте коефіцієнт обороту зі звільнення зріс на 4% при зростанні коефіцієнту обороту з прийому на 1,2%, при цьому негативною тенденцією є збільшення навантаження на 1 робоче місце на 4 чол.; відбулися певні зрушення у складі ВВП за категоріями доходу (відтворювальні пропорції), відповідно частка оплати праці найманих працівників збільшилася (на 3%).

Проте на початок 2009 року спостерігалось погіршення ситуації на ринку праці. Середньооблікова кількість штатних працівників підприємств, установ та організацій зменшилася на 1,3%, на що вплинула як сезонність, зумовлена характером виробництва в сільському господарстві, так і збільшення обсягів звільнення працівників та скорочення штатів у промисловості (на 51,4 тис. осіб), будівництві (на 21,8 тис. осіб) та торгівлі (на 16,9 тис. осіб). Водночас набуває поширення застосування адміністрацією підприємств вимушених адміністративних відпусток та скороченого робочого часу. Кількість працівників, які перебували у відпустках, становила 5,8% штатних працівників. Такі відпустки застосовували, головним чином, підприємства транспорту (30,1% штатних працівників), лісового господарства (12,9%), будівництва (9,7%) та промисловості (9,1%). Офіційного статусу безробітних на зазначену дату набули 96,4% незайнятих громадян (що на 1,9% нижче від рівня 2004 р.), з них 77,2% отримували допомогу по безробіттю (що на 11,7% вище, ніж на початок 2005 р.). Серед безробітних кожен другий раніше займав місце робітника, кожен третій – посаду службовця, а кожен четвертий – місце, що не потребувало професійної підготовки. Рівень зареєстрованого безробіття загалом по країні на 1 січня 2009 р. становив 3,0% населення працездатного віку (що на 0,6% нижче, ніж у 2004 р.).

У 2004 році – першому півріччі 2009 року в Україні було здійснено низку кроків, спрямованих на покращення зайнятості та кон'юнктури ринку праці загалом. Серед таких заходів доцільно виокремити:

- укладення Конфедерацією роботодавців України та Кабінетом Міністрів України Генеральної угоди на 2008–2009 рр., в якій напроцьовані заходи, спрямовані на збереження робочих місць, які дозволять зменшити навантаження на роботодавця в кризових

умовах; відновити досягнуті результати обсягів виробництва, продуктивності праці; забезпечити утримання кваліфікованого персоналу зі збереженням для них наявного рівня заробітних плат;

- розробку Урядом України основних напрямів проведення державної політики зайнятості до 2009 р., які передбачають розширення сфери застосування праці, формування професійно-освітнього потенціалу населення, детінізацію відносин на ринку праці, соціальний захист від безробіття, розв'язання проблеми зайнятості осіб з обмеженими фізичними та розумовими можливостями, легалізацію зовнішньої трудової міграції громадян України (на даний час затверджується Концепція загальнодержавної програми зайнятості населення на 2009–2011 роки);
- видання Президентом України указів «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими можливостями» (від 01.06.2005 № 900) та «Про заходи щодо створення сприятливих умов для забезпечення соціальної, медичної та трудової реабілітації інвалідів» (від 27.12.2005 № 1845), які спрямовані на забезпечення безперешкодного доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів соціальної інфраструктури, а також на ефективне вирішення питань щодо створення сприятливого середовища для людей з інвалідністю, реалізації ними права на участь в економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя;
- реалізацію основоположного щодо розвитку освіти Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (від 4.07.05 № 1013) дає змогу створити умови для забезпечення громадянам доступної якісної освіти та перевести освіту в розряд державних пріоритетів; запровадити прозору та об'єктивну систему оцінювання навчальних досягнень учнів шляхом зовнішнього незалежного оцінювання, яка забезпечить рівний доступ для всіх до якісної вищої освіти (щороку зростає фінансування освітньої галузі, в тому числі з Державного бюджету України: якщо у 2004 р. обсяги видатків становили 18,3 млрд грн., то в 2008 р. вони сягнули 57,5 млрд грн. і становлять 6,5% ВВП, що відповідає показникам багатьох розвинених країн. Законодавчо визначений рівень бюджетного фінансування освіти – 10% ВВП);
- прийняття Концепції розвитку системи підвищення кваліфікації працівників на період до 2010 р. (від 20 березня 2006 р. № 158-р), яка передбачає створення протягом даного періоду робочих місць з високими вимогами до якості робочої сили, розмежування повноважень центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і підприємств щодо розвитку системи підвищення кваліфікації працівників; визначення концептуальних засад

здійснення підтримки підприємств, які забезпечують навчання працівників на виробництві, на загальнодержавному та регіональному рівнях; забезпечення на законодавчому рівні підвищення відповідальності роботодавців за професійно-кваліфікаційний рівень працівників;

- запровадження ефективних заходів регулювання ринку праці в напрямку зниження темпів жіночого безробіття, через прийняття Верховною Радою України у 2006 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», затвердження Урядом України «Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року», які сприяли залученню жінок до активної участі у прийнятті рішень та впровадженні інституційних механізмів забезпечення гендерної рівності на національному та місцевому рівнях; об'єднання зусиль жіночих неурядових організацій для вирішення актуальних для жінок питань на національному та місцевому рівнях; налагодження партнерства між жіночими об'єднаннями та владою тощо.

Здійснені кроки слід визнати ефективними заходами державного регулювання зайнятості населення та ринку праці в Україні, які сприятимуть підвищенню рівня ефективності зайнятості, формуванню рівноважної кон'юнктури ринку праці та зміцненню соціальної безпеки. Проте вони окреслюють лише стратегічні напрями реформування вітчизняної системи регулювання ринку праці, що потребує закріплення відповідних тактичних заходів у низці нормативно-правових актів та законів.

Вітчизняний ринок праці є недостатньо збалансованим, не спроможним забезпечити паритет між попитом та пропозицією, характеризується жорсткістю, значними диспропорціями, негативним впливом на забезпечення стимулів для його розвитку, про що свідчить динаміка вагомих кількісних і якісних показників у цій сфері у 2004–2008 рр.:

- **гострими залишаються проблеми економічної активності населення:** зростає офіційна частка економічно активного населення у віці 15–70 років (на 1,3%) та осіб працездатного віку (на 1,2%), поряд із цим відбулося зростання реальної частки економічно активного населення, з урахуванням зайнятості в тіншовому секторі (на 0,4%); (чисельність економічно неактивного населення працездатного віку не змінюється з 2004 р. і перевищує 22% чисельності населення працездатного віку);
- **природним чинником неефективності ринкової системи і, як наслідок, проблемою відтворення ринку праці є погіршення демографічної ситуації в країні:** за 2004–2008 рр. Україна втратила за рахунок депопуляції 942,2 тис. осіб (кількість населення зменшилася на 2%, незважаючи на деяке зростання по-

казника народжуваності, що становило 13,3%); відбулося зростання коефіцієнта смертності населення (на 2,5%, при зростанні рівня життєвості на 10,5%)¹;

- **відзначається поступове зниження рівня ділової активності населення:** середньорічна кількість зайнятих працівників на малих підприємствах за 2004–2008 рр. зменшилася на 15,2%, у т. ч. відбулося скорочення чисельності найманих працівників на 17,1%; відбулося зменшення частки безробітних осіб, що намагалися організувати власну справу (на 0,3%); високою все ще залишається підприємницька активність населення у сфері торгівлі (33,4% від загальної кількості малих підприємств). Причиною недостатнього зростання зайнятості населення внаслідок розвитку підприємництва є недосконалість механізмів державної підтримки приватної ініціативи громадян та створення сприятливого підприємницького середовища. Незважаючи на позитивну динаміку зростання кількості малих підприємств (на 20,0%, у т. ч. кількості малих підприємств на 10 тис. населення на 16,7%) труднощі в започаткуванні діяльності та функціонуванні бізнес-структур негативно впливають на стан регіональних ринків праці, ведуть до тінізації зайнятості;
- **незважаючи на тенденцію до зростання значення заробітної плати як регулятора пропозиції на ринку праці, спостерігається протилежна тенденція – до обмеження цієї ролі:** темпи зростання реальної заробітної плати знизилися за 2004–2008 рр. на 4,2%, при позитивній динаміці темпів зростання номінальної заробітної плати на 4,9%; зростання доходів населення за досліджуваній період у 3,2 рази не сприяло зростанню у їх сумі питомої ваги заробітної плати, яка скоротилася на 0,5%; середня заробітна плата в Україні досягла в реальному вимірі приблизно 70% рівня заробітної плати 1990 р. Проте, попри суттєве зростання середньої номінальної заробітної плати, відставання України від переважної більшості європейських країн зберігається. Так, порівняно з 2004 р., на 73 євро збільшилась різниця із середньою заробітною платою в Чехії, на 61 – у Польщі, на 52 – у Росії. Механічне підвищення мінімальної заробітної плати впродовж 2004–2008 рр. не розв'язало системних суперечностей в оплаті праці і не спонукало роботодавців до підвищення доходів найманих працівників. Про це, зокрема, свідчить те, що у 2008 р. 6,3% найманих працівників мали нарахування в розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством (440 грн.). Найбільша частка найманих працівників, які мають заробітну плату нижчу від мінімальної, спостерігається в рибальстві – 16,9%, у сільсько-

¹ Іляш О. І., Гринкевич С. С. Економіка праці і соціально-трудові відносини: Навчальний посібник. – Львів: Магнолія 2006, 2009. – 680 с.

му господарстві – 15,6%, у сфері надання комунальних послуг та у сфері культури – 8%;

- **характерною ознакою ринку праці України є низький рівень зайнятості осіб з інвалідністю:** кількість інвалідів, які працюють, знизилася на 2% і становила 39% загальної чисельності інвалідів працездатного віку, тоді як в інших країнах рівень зайнятості цієї категорії громадян є значно вищим (наприклад, в Італії – 55%, у Швеції – 60,1%, у Китаї – майже 80%). Основними причинами, які стримують зайнятість інвалідів в Україні, є: порівняно низький рівень освіти інвалідів та їх професійної підготовки; недостатній рівень підтримки тих, хто вперше виходить на ринок праці (випускників навчальних закладів); недостатня кількість робочих місць, на яких може бути задіяна праця інвалідів.
- **зростають масштаби міжнародної міграції трудових ресурсів в Україні** та ризики економіки держави – Україна й надалі залишається країною – донором робочої сили для країн Європейського Союзу (загальна чисельність українських трудових мігрантів, які працюють за кордоном, становить від 3 до 7 млн осіб); Україна посідає 4 місце у світі за кількістю іммігрантів, а в'їзд мігрантів відбувається найчастіше з країн ризикової міграції (Туреччина, Китай, Іран).

Модель економічного зростання виявилась вельми вразливою щодо спалаху світової кризи і раптових змін кон'юнктури ринку праці. У випадку відсутності реалізації достатньо ефективних заходів щодо створення дієвого механізму зайнятості населення та формування ринку праці в умовах європейської інтеграції України вірогідними є такі ризики (які в сукупності знижують рівень соціальної безпеки національної економіки):

- **зростання безробіття внаслідок закриття підприємств, які не витримують конкурентної боротьби.** Вихід конкурентоспроможних іноземних компаній на вітчизняний ринок призведе до закриття неефективних вітчизняних підприємств та, як наслідок, створить тимчасове безробіття, пов'язане з вивільненням та перекваліфікацією персоналу. Вже сьогодні значна кількість підприємств є збитковими, а за умов європейської інтеграції цей показник збільшуватиметься. Питома вага збиткових малих підприємств становить понад 30%. Зокрема, таке становище спостерігалось у більшості країн – кандидатів на вступ до ЄС (сьогодні нових членів ЄС), що, в підсумку, вплинуло на негативні тенденції розвитку ринку праці та підвищення рівня безробіття. Передбачається, що ситуація погіршиться, особливо в її західних областях, через велику кількість підприємств, зосереджених у секторі малого підприємництва, який є найбільш вразливим до змін зовнішнього середовища;

- **внутрішньому ринку праці будуть притаманні ознаки нерозвиненості та деформованості, суттєвого галузевого і регіонального безробіття.** Зменшення попиту на кваліфікованих спеціалістів призводить до зростання потреби в низькокваліфікованій праці та дефіциту робочої сили в окремих галузях, зокрема в будівництві, сільському господарстві, сфері послуг серед окремих робітничих професій. При збереженні подібної тенденції сегмент ринку низькокваліфікованої праці в Україні в майбутньому може бути заповнений робочою силою з країн Азії, Африки, сусідньої Молдови, інших країн СНД;
- **зросте кількість безробітних серед сільського населення, жителів малих міст, відбудеться поширення цього явища на всі регіони через неефективне використання ресурсів їх праці.** Ризиком для України в умовах європейської інтеграції буде масштабне вивільнення сільського населення, що знижує середньогалузеву ефективність функціонування трудових ресурсів через механічне завищення зайнятості в аграрному секторі за рахунок обліковування зайнятості в особистих селянських господарствах. За останній рік чисельність зайнятих у секторі скоротилася на 352,5 тис. осіб, а найманих працівників – на 122,8 тис. осіб. З 2006 р. позначилася тенденція скорочення зайнятих в особистих господарствах, що цілком корелює зі скороченням в останні два роки виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах. Суттєвими залишаються проблеми формування в аграрному секторі високоякісного рівня трудового потенціалу: фахівці з неповною та базовою вищою освітою становлять 14,9% облікової кількості штатних працівників (загалом по економіці – 24,7%), ще більш разюча різниця щодо фахівців з повною вищою освітою – 8,7 і 27,3%;
- **знизиться рівень конкурентоспроможності вітчизняних працівників.** На вітчизняному ринку праці вже існує дефіцит кваліфікованої робочої сили. Особливо відчутний брак спеціалістів робітничих та інженерних професій: за даними державної служби зайнятості, у 2008 р. 57% усіх заявлених вакансій припадали на робітничі професії. Результати соціологічного обстеження засвідчили, що лише близько 29% працівників вважають себе конкурентоспроможними в ринкових умовах господарювання; 48,9% опитаних усе ж спробують адаптуватись до запропонованого режиму роботи, однак 61,4% не згодні пристосовуватись до неприйнятних умов праці та спробують змінити місце праці або виїхати за кордон.
- **посилиться диференціації рівня оплати праці в регіональному та секторальному розрізі.** Як відомо, головними мотивами зайнятості українців є потреби в покращенні матеріального добробуту та соціального статусу. У цьому контексті негативним явищем є наявна в Україні значна диференціація рівня заробітної плати працівників

за видами економічної діяльності. За даними Держкомстату України, серед 9,2 млн працівників, зайнятих у різних видах економічної діяльності, у 4,1% нарахована заробітна плата не перевищувала законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати. Попри суттєве зростання середньої номінальної заробітної плати, зберігається відставання України від переважної більшості європейських країн. Більше того, згідно зі стандартами ЄС, середня заробітна плата має бути вищою за прожитковий мінімум приблизно в 3 рази. За розрахунками, в Україні погодинна оплата праці є надто низькою, порівняно з країнами Євросоюзу, і становить менше від 1,5 євро, тоді як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості у країнах ЄС становили від 10,60 євро в Португалії, 14,37 – в Греції, 15,22 – в Іспанії та до понад 30 євро – в Бельгії, Данії та Люксембурзі, при середньому показнику по ЄС – 19,91 євро/екю. Механічне підвищення мінімальної заробітної плати упродовж 2004–2008 рр., не зумовлене відповідним зростанням продуктивності праці, не розв'язало системних суперечностей в оплаті праці та не спонукало роботодавців до висвітлення доходів найманих працівників;

- **порушиться морально-психологічний клімат у суспільстві через безробіття молоді та жінок.** У свою чергу, аналіз вікової структури свідчить, що серед осіб, які не можуть знайти місця праці, найвищою є частка осіб у віковій групі від 28 до 40 років.
- **посилиться криміналізація суспільства та зниження рівня і якості життя в Україні.** У результаті широкомасштабного поповнення внутрішнього ринку праці іноземною робочою силою можуть постати серйозні проблеми в країні, яка їх приймає, з такими негативними наслідками, як зростання злочинності, поширення інфекційних захворювань, посилення етнічної напруженості та виникнення соціальних конфліктів. За свідченням експертів, Україна сьогодні є найбільшою транзитною зоною в СНД, і показник кількості нелегальної робочої сили, які залишилися на території країни, перевищує загальновизнані європейські норми у 20–25 разів;
- **низький рівень зайнятості на внутрішніх ринках призведе до збільшення масштабів міжнародної трудової міграції,** у зв'язку з тим, що уряди країн ЄС заохочують «приплив» відносно «дешевої» та кваліфікованої робочої сили з України, зокрема, за останні два роки у країни – члени ЄС виїхало близько 30 тис осіб, з них 78% – у Польщу, решта – в Угорщину та незначна кількість – у Словаччину, Литву та Латвію. Враховуючи різну інтенсивність руху, а також той факт, що українці щорічно понад 15 млн разів виїжджають за кордон, можна підрахувати, що громадяни України приблизно 1,4 млн разів на рік виїздять за кордон із трудовими і близько 3 млн разів – із комерційними цілями. За оцінками Міністерства праці та соціальної політики, за кордоном працює 2,5–3 млн громадян України. Загрозою є те, що трудові мігранти (а також члени їх сімей, що суттєво

збільшує масштаби проблеми) вже зараз є потенційними мігрантами, й Україна втрачає представників наступного покоління. У регіонах з великим рівнем еміграції спостерігається таке явище, як «соціальне сирітство». У країнах, для яких частково відкрито ринки праці країн ЄС, спостерігається дефіцит трудових ресурсів у певних секторах. Так, у Польщі зараз бракує вчителів, медичного персоналу, спеціалістів із середньою технічною освітою, є дефіцит у будівництві та сільському господарстві.

- **посилиться загроза соціальній безпеці через небажану імміграцію робочої сили.** Це полягає в тому, що Україна посідає 4 місце у світі за кількістю іммігрантів, а в'їзд мігрантів відбувається найчастіше з країн ризикової міграції (Туреччина, Китай, Іран).
- **Україна й надалі залишиться країною – донором робочої сили для країн Європейського Союзу** (загальна чисельність українських трудових мігрантів, які працюють за кордоном, становить від 3 до 7 млн осіб).

Проведене дослідження доводить, що розвиток будь-якої частини суспільного організму повинен бути зорієнтований на підвищення соціальної безпеки і реально додавати до вже досягнутого її рівня. Здатність структур суспільства (і насамперед ринку праці), окрім власне функціонування, бути також чинником соціальної безпеки дає підстави розглядати їх як гарантії безпеки, а безпеку ринку праці та безпеку зайнятості населення – як систему суспільно-державних гарантій, що утворюється сукупністю певних засобів захисту від конкретних загроз і зумовлена рівнем розвитку всіх секторів суспільства.

Отже, надійний захист населення та території держави, базових інтересів зайнятого населення, джерел матеріального достатку працівників від зовнішніх та внутрішніх загроз гарантується рівнем розвитку економіки загалом та рівнем безпеки ринку праці зокрема.

Література

1. Апопій В. В. Функціонування та регулювання ринку праці у сфері торгівлі: монографія / В. В. Апопій, О. І. Іляш, Н. Г. Міценко, С. С. Гринкевич, В. І. Блонська. – Львів: Видавництво ЛКА, 2009. – 224 с.
2. Дані офіційних інтернет-ресурсів Міністерства праці і соціальної політики (<http://www.mlsp.gov.ua>); Державної служби зайнятості України (<http://www.dcz.gov.ua>) за 2004–2008 рр.
3. Дані офіційних інтернет-ресурсів Державного комітету статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>) за 2004–2008 рр.

4. Офіційний інтернет-ресурс: сайт Міністерства праці і соціальної політики http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=19D0BF6B29D02E9D1242A10DE7A69CAF?art_id=78655&cat_id=34942.
5. Аналітична записка до секретаріату Президента України / Ризики розвитку економіки України від формування зони вільної торгівлі: аспекти міжнародної міграції трудових ресурсів // Куревіна І. О., Іляш О. І. / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень <http://niss.lviv.ua/analytics/98.htm>.

Стаття надійшла до редакції 25 листопада 2009 р.